

APROXIMACIO A "THEORICA Y PRATICA DE BOTICARIOS" DE FRA ANTONI CASTELL (BARCELONA, 1592)

Xavier SORNI i ESTEVA

Josep M. SUNE i ARBUSSA

Enguany, i casualment per aquestes dates, s'acompleix el quart centenari de la publicació de l'obra del frare de Montserrat Antoni Castell titulada "Theorica y pratica de Boticarios..." (Barcelona, 1592). Amb la present comunicació, però, més que ressaltar aquesta circumstància, el que es proposa és fer palès el tracte que ha tingut l'obra per part dels historiadors a fi de determinar si ha estat prou considerada i degudament valorada. També, observar alguns aspectes formals i de contingut, així com la raresa dels exemplars. Tot això sense descuidar l'autor.

Abans de res, per estalviar comentaris previs, ve molt a propòsit contemplar la portada: "THEORICA Y PRATICA DE BOTICARIOS EN QUE SE TRATA DE LA ARTE y forma como se han de componer las Confecciones ansi interiores como exteriores. Por Antonio Castell Religioso del Monasterio de nuestra Señora de Montserrat de la Orden del glorioso San Benito. Dirigido al Reverendissimo Padre Maestro Fray Placido de Salinas, Abbad dignissimo de dicho Monasterio. Lo contenido en este libro narra la pagina siguiente.". Sota aquest text hi ha un gravat de la Verge amb Montserrat al fons i la llegenda "MARIA VIRGO SEMPER LETARE", el qual va acompanyat de la salutació "Ave stella Matutina peccatorum medicina". A la part inferior es llegeix "Con Licencia, en Barcelona en casa Sebastian de Cormellas, Año 1592".

L'AUTOR I L'OBRA A TRAVÉS DE LA BIBLIOGRAFIA HISTORICA

Pels historiadors de la Medicina i de la Farmàcia de la primera meitat del segle XIX no era del tot desconeguda la figura de fra Antoni Castell i la seva obra. Hernández de Gregorio, en els seus "Anales Histórico-políticos..." (Madrid, 1833), el cita com a frare apotecari del Monestir de Montserrat per il·lustrar amb noms propis que antigament hi havia frares examinats d'apotecari i amb títol reial que regentaven les apotecaries dels seus convents. El torna a esmentar, junt amb nombrosos autors d'obres de farmàcia de "la ominosa época de la esclavitud", tot dient, sense oferir el títol de l'obra, que s'ocupà de la "teoría de la farmacia práctica", frase fruit, sens dubte, d'una molt sui generis interpretació del títol. Tot fa pensar, però, que Hernández de Gregorio no va tenir mai el

llibre a les mans, contràriament, no hagués anotat Castél, en un cas, i Castell, en l'altre, en lloc de Castell (1).

També Hernández Morejón, en la seva "Historia Bibliográfica de la Medicina Española" (Madrid, 1842-1850), donà notícia de fra Antoni Castell i de la seva obra, però molt breument. Anotà que era un monjo benedictí que a Montserrat va escriure "Teórica y práctica de boticarios" (sic), indicant que l'obra va ser impresa en octau a Barcelona. Segurament, tampoc va tenir el llibre a les mans, puix en lloc d'oferir directament la data d'impressió, advertí que "Nicolás Antonio hace mención de esta obra sin decirnos el año de impresión; pero el señor Amat le señala el de 1592" (2).

L'any 1847 és una fita important per a la Història de la farmàcia mundial: es publica a Madrid, sota un modest títol, "Ensayo sobre la Historia de la Farmacia", el primer tractat específic d'història de la Farmàcia, obra dels farmacèutics Quintín Chiarlone i Carlos Mallaina. En aquesta obra es troba el primer text localitzat que s'ocupa amb certa extensió de "Theorica y practica de boticarios", però pel que fa a l'autor aclareix ben poc. De fet només indica que Antoni Castell fou un religiós del Monestir de Montserrat i que durant molts anys administrà l'apotecaria del convent que l'Ordre de Sant Benet tenia a Valladolid (res diu que també va estar al front de l'apotecaria de Montserrat i que fou a Montserrat on va escriure l'obra). Respecte a la naturalesa de Castell, els autors confessen que malgrat haver llegit les "revisiones y licencias" del començament de l'obra, "no hemos podido hallar el pueblo de donde es originario Castell". Els comentaris sobre el contingut de l'obra, de fet, no van més enllà de transcriure quasi literalment un text del propi Castell exposant les parts i les divisions ("Argumento"), de destacar alguns detalls d'unes poques confeccions i de transcriure amb extensió uns fragments, però aconsegueixen que el lector es faci una mica cabal de què ofereix l'obra i del caràcter més aviat pràctic de la mateixa.

Chiarlone i Mallaina, que, segons indiquen, consultaren un exemplar que els facilità des de Quart de Poblet (València) el farmacèutic Ignaci Llopis, valoraren molt positivament l'obra, estranyant-se que "en ninguno de los libros que hemos registrado se encuentra una palabra en obsequio del autor", només unes cites per part de Fr. Esteban Villa, Vélez de Arciniega i Hernández de Gregorio (3).

D'entre 1847 i 1958 no s'ha trobat cap obra o treball de caràcter històric mèdic o farmacèutic que signifiqui una aportació substancial al coneixement de l'autor o de l'obra. En les edicions posteriors del tractat d'història de la Farmàcia de Chiarlone i Mallaina, es troba, o bé el mateix text que la de 1847, cas de la segona (Madrid, 1865) (4), o bé, cas de la tercera, un resum (Madrid, 1875) (5). De fet, l'únic remarcable d'aquest període és un article signat per "Un bibliófilo", publicat l'any 1927 a "El Monitor de la Farmacia". Tot i que no descobreix res, va una mica més enllà del text de Chiarlone i Mallaina, però per poc més que per

reproduir la interessant i extensa relació continguda en el llibre de Castell titulada "Autores que en este libro estan alegados". Anota les dades de la portada, fa referència a les llicències i dedicatòries, reproduïx un sonet de fra Lorenzo de Ayala dirigit al lector, transcriu la relació d'autors i el text de dues composicions, per acabar fent referència als apèndix i reconeixent "el gran estado de adelantamiento que existía en los conventos de la Orden Benedictina en España a finales del siglo XVI". Pel que fa a Castell, únicament anota que va ser frare de Montserrat i que després es va traslladar a Valladolid on va regir l'apotecaria del monestir del convent benedictí. Té interès també aquest anònim article per reproduir la portada (6).

També l'any 1927 es publica, a Madrid, "Elementos de Història de la Farmacia", de Rafel Folch Andreu. L'obra s'ocupa també de fra Antoni Castell i la seva "Theorica...". Indica que Castell era "un religioso benedictino del monasterio de Montserrat; pasó luego a Valladolid, en donde durante muchos años dirigió las botica del convento de los de su Orden". Pel que fa a l'obra, que considera "una de las mejores de su època", un breu comentari del contingut i alguns detalls pràctics (7).

El 1951, Folch Jou, fill de l'esmentat Folch Andreu, publica a Madrid "Historia de la Farmacia". La novetat és que a Antoni Castell ni tan sols se'l relaciona amb Montserrat; només amb Valladolid: "Junto a estos autores podemos señalar a fray Antonio Castell, que ejerció la profesión como director de la botica del Convento de Benedictinos de Valladolid, autor de la obra Theoria y practica de boticarios, obra en la que se pueden ver las preparaciones mas usadas de la època y en la que se encuentra un tratado de pesas y medidas y otro de sustitutos". A la segona edició i tercera edició d'aquesta obra, publicades a Madrid l'any 1957 i 1972, respectivament, s'hi llegeix exactament el mateix (8).

L'any 1958 és un any certament interessant pel que fa al tema que ocupa. En primer lloc, Roldán y Guerrero publica el primer tom del seu "Diccionario biográfico y bibliográfico de autores farmacèuticos españoles", el qual, per raó d'ordre alfabètic, inclou ja fra Antoni Castell. La informació que proporciona es basa, segons el propi autor, en les obres ja esmentades de Chiarlone i Mallaina i Folch Andreu, però el cert és que tant en l'aspecte biogràfic com en el bibliogràfic Roldán va anar més enllà. Indica que Antoni Castell era d'origen francès, que va néixer l'any 1536, que va ingressar com a llec en el Monestir de Montserrat, on, l'any 1572, als 36 anys, va professar a l'ordre de Sant Benet havent regentat la farmàcia del monestir, que després fou traslladat a Valladolid, al Monestir de San Benito el Real, on va estar al front de la farmàcia durant molts anys, morint l'any 1640, als 104 anys. Pel que fa a l'obra, es limita a una molt lleugera descripció i confessa no haver-la pogut trobar a les principals biblioteques de Madrid, ni tan sols a la Biblioteca Nacional. El més interessant des del punt de vista bibliogràfic és que Roldán atribueix a Antoni Castell una segona obra inèdita i no localitzada, titulada "Francilogium sacrum" (9).

Aquestes aportacions de Roldán provenen gairebé amb total seguretat de l'anomenada Enciclopèdia Espasa, on es llegeixen les mateixes dates i dades biogràfiques i on s'atribueix a Castell l'autoria de "Francilogium sacrum" (10). Respecte a aquesta segona obra, no estarà de més advertir que "El Manual del librero..." de Palau i Dulcet treu bastant de dubtes, puix a continuació de fra Antoni Castell hi ha un altre fra Antoni Castell autor de diverses obres de caràcter religiós impreses entre 1698 i 1714, entre les quals, "Francilogium sacrus. Opus Anna-chronologicum, Historico-Positivum, Christum Dominum et..." (11). Segurament, però, l'error, si és que realment ho és, no fou generat per l'articulista de l'Enciclopèdia Espasa, sinó per un autor molt més antic, per Felix Torres Amat, el qual en les "Memorias para formar un diccionario..." (Barcelona, 1836), atribuí a fra Antoni Castell, a més de "Theorica i practica de boticarios", una obra titulada "Francilogium sacrum" (12).

De l'any 1958 és també el text més extens i interessant escrit sobre l'obra d'Antoni Castell. Es tracta d'una comunicació de J. Isamat Vila a la III Reunió Internacional de la Societat Farmacèutica del Mediterrani Llatí (Pavia, 19-22 maig). El gruix de la comunicació és la descripció de l'obra, incloent sencer el text del "Argumento", un parell de poemes i la relació d'autors, tot això complementat amb alguns detalls de l'obra, especialment indicacions operatòries o galèniques del propi Castell. El més interessant, però, de la comunicació no és l'exposició del contingut, ni tampoc les escasses notícies biogràfiques sobre Castell, sinó el resultat de l'intent d'Isamat de localitzar exemplars de l'obra i la referència que fa a un important document.

Isamat estudià l'obra de Castell mitjançant un microfilm proporcionat pel British Museum de Londres, on es troba un exemplar complet i ben conservat, del qual en donava notícia Palau Dulcet. Però Isamat procurà també localitzar altres exemplars, arribant a la conclusió, després de diverses gestions, que es tractava d'un llibre molt rar. No el trobà, tal com també indicava Roldán, a la Biblioteca Nacional, tampoc a la Biblioteca Central de Barcelona, ni en cap acadèmia o col·legi professional. Pel que fa a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Isamat tingué poca sort, puix després d'haver-hi trobat una fitxa bibliogràfica on es llegia "Manual de Boticarios de Antonio Castell 1591", no arribà a veure l'obra malgrat els esforços del personal per servir-la. Pel que fa a l'esmentat document, Isamat anuncià que Madurell Marimón havia trobat a l'Arxiu de Protocols de Barcelona el contracte entre fra Antoni Castell i l'impressor Sebastià de Cormelles per a dur a terme la impressió de "Theorica y Práctica de Boticarios", avançant els interessants detalls del contracte i indicant que la notícia era encara inèdita (13).

La publicació per part de Madurell Marimón no es feu esperar; tingué lloc el mateix any 1958 i en un mitjà farmacèutic (14). L'autor comença fent un breu apunt biogràfic de Castell basat en un dels autors més fiables, el P. Anselm Ma. Albareda (15). Anota que fra Antoni Castell, monjo benedictí i excel·lent

farmacèutic, vestí l'hàbit de llec de l'Ordre l'any 1571 i que després va passar molts anys a Valladolid, morint l'any 1640 als 104 anys. Abans d'ocupar-se del document, indica que només es conserven tres exemplars del llibre de Castell, un al "British Museum", un altre, mancat de portada i folis posteriors, a la Biblioteca Universitària de Barcelona, i un tercer en poder de Macario Blas, al qual atribueix l'autoria de l'article, citat anteriorment, signat per "Un bibliófilo" i publicat l'any 1927. El document, redactat en català i transcrit al final del breu però suficient article, dóna a conèixer que el contracte entre fra Antoni Castell i l'impressor barceloní Sebastià de Cormelles, es va fer el dia 3 de setembre de 1592 i amb les següents condicions. L'edició seria de 800 exemplars, els quals haurien d'estar enllestits en el termini de dos mesos. Antoni Castell facilitaria tot el paper, i l'impressor, al final, cobraria 12 rals per full imprès, comptant per cada full 32 mans. A més, l'impressor s'obligava a no imprimir més de 800 exemplars i a no tirar endavant l'edició sense que una prova d'impressió de cada full no fos aprovada i signada per fra Antoni Jutge, conventual del monestir de Sant Pau, o un altre en el seu lloc.

De 1958 fins l'actualitat no s'ha trobat cap estudi en particular de l'obra de Castell. Tot i amb això, Gómez Caamaño, a tenor del que anotà, encara que breument, en les seves "Páginas de Historia de la Farmacia", s'hi degué acostar bastant, puix hi observà "una decidida tendència hacia el uso de una farmacia más ligera", tot estimant que Castell, "sin haber aceptado a Paracelso y posiblemente desconociéndole, da un giro a la Farmacia que iba a estar muy de acuerdo con los con los nuevos tiempos que se acercaban". Pel que fa a l'autor, indicà que "aunque residió mucho tiempo en el Monasterio de Nuestra Señora de Montserrat y fue en Barcelona la ciudad la ciudad en la que se publicó la obra que le dio fama, donde en realidad ejerció la farmacia durante muchos años fue en la botica de un convento benedictino de Valladolid" (16). També Folch Jou, en una obra bastant recent i de caràcter també general, "Historia General de la Farmacia" (Madrid, 1986), aportà una observació molt encertada i no reflectida, al menys obertament, en cap de les obres referides anteriorment: el pragmatisme de fra Antoni Castell. Pel que fa a l'autor, només anotà que exercí de farmacèutic primer en el monestir de Montserrat i després en el de San Benito el Real de Valladolid, sense indicar on va escriure l'obra (17).

Fins aquí, el repàs històric de com i qui s'ha ocupat de fra Antoni Castell i de la seva obra. Possiblement, existeixen altres referències bibliogràfiques que involuntàriament i malgrat l'esforç per obtenir-les han passat per alt. Tot i així, la mostra és prou àmplia i representativa per fer-se cabal del tracte històric que ha rebut l'obra.

De tot el dessus dit convé observar i destacar tres aspectes de certa rellevància pel que fa al propòsit d'aquesta comunicació: la importància de l'obra, la catalanitat de la mateixa i la raresa dels exemplars.

El fet que l'obra de Castell es trobi més que esmentada en tots els textos d'història general de la Farmàcia publicats a l'Estat Espanyol, en principi, fa pensar en un reconeixement molt justificat de la importància històrica del text, però ben mirat s'observa que la naturalesa i la raó d'aquesta importància que s'atribueix no es troba del tot ben precisada, ni en les obres de caràcter general ni en els escassos estudis específics. És com si l'obra estigués valorada per poc més que pel simple fet d'existir, com si no aportés res de nou, com si no tingués una personalitat ben definida; com a molt, una prova més dels bons coneixements farmacèutics dels antics religiosos conventuals. En el fons, doncs, el conjunt de tota aquesta bibliografia, indueix a pensar que es tracta d'una obra de segona fila en el context científic-farmacèutic de l'època, però també denota que no ha estat estudiada amb suficient profunditat.

Respecte a la catalanitat de l'obra, tot i que no és negada gairebé per cap autor, s'observa en el conjunt de la bibliografia certa tendència a eludir-la. Certament, s'ignora on va néixer Antoni Castell i, per tant, per molt català que sigui el cognom, no es pot assegurar que l'obra va ser escrita per un català de naixement. En aquest sentit, doncs, poc es pot dir, només que la possibilitat no està explicitada i, en algun cas, fins i tot desviada cap un suposat origen francès de l'autor. La catalanitat de l'obra, però, en aquest cas, no es limita al lloc de naixement de l'autor. La portada indica ben clarament que Antoni Castell era un frare de Montserrat, que l'obra va ser impresa a Barcelona i dedicada a l'Abat de Montserrat. Hi ha autor, però, que tot i anotant que Castell va ser frare de Montserrat, deixa de concretar que fou allí on va escriure l'obra, i també hi ha autor que ni tant sols fa esment de Montserrat, induint així al lector a suposar que va ser a Valladolid on Castell va escriure "Theorica i practica de Boticarios".

CARACTERÍSTIQUES I ESTRUCTURA DE L'OBRA

Impresa en octau i a una sola tinta, lletra bàsicament romana (els principis, en part, itàlica), postil·les també amb romana, algunes capitals ornades, reclam a cada plana. Consta d'un full en blanc, 15 fulls (30 planes) sense numerar, 334 fulls numerats (668 planes), 13 fulls no numerats (26 planes) i un full final en blanc.

Els fulls preliminars

Després del full en blanc, els 15 sense numerar contenen:

- La portada (ja anotada anteriorment). Revers en blanc.
- "Argumento". Exposa les parts de l'obra. F. II-IIg.

- Escrit de Thomas Moyo, monjo de Montserrat. Indica que l'obra no conté res de repugnant ni contrari a la fe catòlica. Datat a Montserrat el 22 de novembre de 1591. F. III.

- Escrit de fra Lorenzo Nieto. Indica el mateix que l'anterior. Datat a La Almareda el 4 de desembre de 1591. F. IIIg.

- Escrit de fra Plácido de Salinas, Abat de Montserrat. Dóna el vist i plau a l'obra després d'haver-la fet examinar pels dessus dits i per metges famosos. Datat a Montserrat el 6 de desembre de 1591. F. IV.

- Escrit de fra Pedro de Ocampo, Abat de San Benito el Real de Valladolid i General de la Congregació benedictina. Dóna llicència d'impressió després d'haver recavat el parer dels tres frares citats anteriorment. Datat el 25 de febrer de 1592. F. IVg.

- Escrit de Salvador Alavedra, metge del Monestir de Montserrat. Sense data. F. V.

- Escrit de Jeroni Mediona, Doctor en Medicina, adreçat a fra Plácido de Salinas. Li lloa el patrocini de l'obra. Datat el 8 de les calendes de setembre de 1592. F. Vg-VI.

- Llicència episcopal. F. VIg.

- Escrit del Duc de Maqueda, Lloctinent i Capità General del Principat de Catalunya. Atorga a fra Antoni Castell la llicència d'impressió i la facultat de poder fer imprimir l'obra per l'impressor que vulgui durant el termini de deu anys, prohibint a la vegada que durant aquest temps, ningú més que Castell pugui fer-la imprimir. És l'únic text en català de tot el llibre (la resta, o llatí o castellà). Datat a Barcelona el 12 de novembre de 1592. F. VII-VIII.

- Epístola de fra Antoni Castell a fra Plácido de Salinas, Abat de Montserrat. Li fa entrega de l'obra ja acabada. Datada el 14 d'agost de 1590. F. VIIIg- IXg.

- Escrit de fra Antoni Castell adreçat "Al benigno Lector". Expos les peculiaritats de l'obra. Datat el setembre de 1591. F. X-XII.

- Escrit de "Michael Carol, Pharmacopola civis Consuli Barchinonensis 1592". Lloa l'obra. F. XIIg.

- Epigrama: "Cuiusdam Doctissimi Pratri ex ordine societatis IESV". F. XIII.

- Sonet de fra Lorenzo de Ayala "al curioso lector". F. XIII.

- Relació de "Autores que en este libro estan alegados". F. XIIIg-XIV.
- "Prohemio", de caràcter més aviat religiós. F. XIVg-XVg

Llibre primer

En el primer full numerat comença l'obra pròpiament dita i amb el següent encapçalament: "IN NOMINE DOMINI IESVCHRISTI ET MATRIS eius, ac Sancti Michaelis Archangeli./Paraphrasis in et super pharmacopeam./Libro I. División primera./De conditos, y confitura o conservas en general".

En aquest primer llibre, l'autor s'ocupa dels medicaments interiors. Presenta nou divisions:

- "Conservas" (F. 1-13).
- "De succis" (F. 13g-70). S'ocupa dels robs i dels juleps, després dels xarops, distingint entre simples, compostos i solutius.
- "De lamedores" (o "eclecmas")(F. 70g-76g).
- "De polvos aromaticos" (F. 77-125). En aquesta divisió inclou també electuaris, tant sòlits com líquids.
- "De opiatas" (125g-245).
- "De electuarios" (F. 145g.-181g). S'ocupa dels electuaris "blandos", distingint entre els solutius i els alteratius.
- "De hieras" (F. 182-187).
- "De pildoras" (F. 187g-215g).
- "De Trochiscis" (F. 216-244g).

Llibre segon

En el F. 245 comença el "Libro segundo De los medicamentos exteriores". Presenta tres divisions:

- "De los olios o azeytes" (F. 245g-279g). Distingeix entre simples i compostos.

- "De unguentos" (F. 280-309g). Primer tracta "De unguentos frios", després "De unguentos calientes" i finalment de "De ceratos en particular".

- "De emplastos" (F. 310-334).

Els apèndixs

- "Noncupationum quorundam absolute scriptarum explanatio" (F. 334g- 335).

- "Sumario y tratado de los pesos y medidas que aqui se ha hecho mencion" (F. 335g-342).

- "Simplicium medicamentorum nomina et declaratio, ad quid pro quo si ponendum" (F. 342g-347g). En llatí i per ordre alfabètic dels simples.

- "Tabla de las composiciones" (ja sense numeració; correspondria a F. 348-355). Hi ha una "tabla" per cada divisió.

- "Tabla de algunas anotaciones de la margen" (sense numeració; correspondria a F. 355g-360g). Al final d'aquesta taula, es llegeix "Impresso en Barcelona, en casa Sabastian de Cormellas, al Call. Año. 1592."

CATALANITAT DE L'OBRA

Certament, tal com anotaren Chiarlone i Mallaina, l'obra no permet saber de quin poble era fra Antoni Castell, però si per poble s'entén Catalunya l'asseveració ja no pot ser tant rotunda. Hi ha molts passatges de l'obra que demostren que Castell escrivia centrat en Catalunya, com si el destinatari de la seva obra, el lector, només fos català. Els següents passatges, anotats a tall d'exemple, no són ni de bon tros els únics il·lustratius:

- Referint-se al "olio de Hypericon que escribe Iacobo de Manliis en el grande Luminare" indica que no l'ha volgut incloure, "por ser poco usado en esta provincia" (F. 167).

- Quan s'ocupa de Confectio Hamech minor D. M., adverteix que "yo no pretendia enxerir aqui este electuario por no usarse en esta provincia, pero por tener tantas prerrogativas, y poderse preparar en todo tiempo con mas facilidad que el otro y porque no me notassen de corto lo hize" (F. 181).

- "La Lengua latina llama malum medicorum al fruto del naranjo, y su flor en lengua Arabiga se llama Naphe, y el romance Español azahar, aunque el nombre

del agua sea quedado en esta provincia con el nombre Arabigo, y assi se llama agua naphe tambien otros la llaman flos citranguli" (F. 275).

Partint de la base que Castell escriu des de Catalunya i sobretot per Catalunya, el següent passatge de *Tryphera persica*, el fa català: "No estava determinado en poner aqui esta composicion, la una por ser poco en uso, la otra per ser tan fastidiosa, pero quizelo hacer, por la dificultad que hay en ella y esto da ocasion a los boticarios (endemas en mi tierra) darla a los mançebos por examen" (p. 156).

A més, en tota l'obra no hi gairebé cap passatge amb el qual Castell denoti ser coneixedor de res de fora Catalunya, llevat de l'idioma, el castellà, l'ús del qual és ben justificable per raons sociològiques que ara no fan el cas. En canvi, sap donar raó, per exemple, de la qualitat de la mel blanca d'Igualada i de Salses (F. 258g.) o i també de "nuestra sal de Cardona" (F. 210).

CASTELL APOTECARI DE MONTSERRAT

S'ignora, a tenor de la bibliografia exposada anteriorment, quant de temps Castell va estar a Montserrat. L'obra en aquest sentit aclareix ben poc. L'epístola de Castell adreçada a l'Abat de Montserrat tot fent-li entrega de l'obra ja acabada dona a conèixer que feia molts anys que estava al càrrec de l'apotecaria del monestir i que el llibre el va escriure aprofitant les hores desocupades, però sense concretar. Unicament es pot assegurar que l'any 1585 ja feia d'apotecari a Montserrat, això gràcies a un passatge de l'obra on indica que l'apotecari de Felip II, l'any 1575, estant a Montserrat, li va facilitar una recepta (F. 167).

S'ignora també si Castell era apotecari examinat, o simplement un religiós que sense més s'ocupà de l'apotecaria del monestir, però el cas és que a través de l'obra es revela com gran coneixedor de l'entorn i de la realitat farmacèutica, com un apotecari extraordinàriament experimentat i com un gran estudiós de l'art de l'apotecaria, fins i tot de la medicina.

Castell coneixia perfectament les limitacions dels apotecaris, especialment pel que fa al llatí, i també les truculències i desviacions. Així, per exemple, anota: "Dignos son de reprehension, y aun de castigo los que por tener su jarabe bien solutivo le ponen escamonea, yo no se donde tienen la conciencia" (F. 65). O també: "Dignos son de reprehension los Boticarios que por hacer el xarave claro le hechan vinagre estilado, el qual por su acrimonia corroe el ventriculo de los enfermos, y todas las entrañas, y por darle buen color no es menester hazer tanto mal, sino procurar hecharle buen açucar" (F. 23g). Mostra a més tenir un criteri clar sobre l'àmbit de l'art de l'apotecaria, i així, per exemple, aconsella a l'apotecari que deixi les confitures als confiters i que s'ocupi més de tot allò més propi de l'Art (F. 4g). Es pot dir que Castell estava perfectament al cas del món

de l'apotecaria. Fins i tot coneixia quines eren les composicions que s'acostumaven a posar a l'examen dels apotecaris; el Xarop d'Artemisia era una d'elles (F. 56g).

El grau d'experimentació i coneixements pràctics es fa també palès a través a la seva obra. Troba solucions originals a diversos problemes que plantegen les confeccions, com per exemple l'enranciment causat per les llavors fredes en molts polvos (p. 28). Ofereix alternatives ben justificades a ingredients difícils d'obtenir, i també, amb un sentit realista, a aquells ingredients que tot i estant a l'abast de l'apotecari ja suposa que aquest no els obtindrà. Aquest és el cas de la "Propolis", que entrava en la preparació del "Empastrum Apostolicum D.N. Salern.", i que segons Dioscòrides és la cera que s'extreu del forats dels ruscs; Castell ja suposa que l'apotecari, per por a les abelles, no voldrà anar a buscar la veritable "Propolis" i, per tant, li suggereix substituir-la per cera blanca (F. 332g-333).

Castell, potser endut per un extraordinari cel i meticulositat, esdevingué, tal com demostra clarament la seva obra, un autèntic estudiós i analista dels textos mèdics clàssics. Contínuament descobreix errades i discrepàncies, tant en els ingredients com en les quantitats, algunes, segons estima, de conseqüències greus per la salut humana. Un bon exemple el proporciona el "Oleum de piperibus D.M.", del qual evidencia gran quantitat d'errades i contradiccions entre els textos. Fins i tot ofereix la reconstrucció de seva "primitiva forma". A més, fa palès que les obres dels àrabs "han sido falsificadas y depravadas, lo qual ha sido causa que muchos an errado por no mirar lo de mas atras" (F. 272g). En el cas de "Philonum persicum", descobreix que s'arrastrava un gran error, que en lloc de Papaver Album hi entrava Piper album; ho justifica i argumenta, veient-se, a més, corroborat per un exemplar de Mesué molt antic que trobà (no de l'Antidotari, que no l'inclou, sinó de la Pràctica), segurament a la biblioteca de Montserrat (F. 130).

Tot aquest treball de comprovació explica la llarguíssima relació de "Autores que en este libro estan alegados", en total 91, entre els quals consta l'apotecari barceloní Pere Benet Matheu i també "Concordia Barchinonense". Possiblement, Castell, lluny de Montserrat i de la seva biblioteca, on hi haurien, sens dubte, antics manuscrit mèdics, no hagués pogut mai anar tant lluny en la seva recerca.

Si bé es pot dir que Castell tenia ja l'obra enllestida el 14 d'agost de 1990, és a dir, més de dos anys abans de la seva impressió (retardada, sobretot per les llicències de la congregació, la bisbal i la civil), s'ignora quan Castell començà a escriure l'obra. Tot sembla indicar, però, que després de la publicació de la Concòrdia de 1587. Aquesta farmacopea està bastant present en el llibre de Castell, fins i tot en un detall molt inicial indicat pel propi autor en el text adreçat al "Benigno lector": "...se han quitado los caracteres comunes que se suelen usar en las boticas, y escrito aquellos por las primeras letras y un punto

después. Imitando la concòrdia nueva Barchinonense del año 1587, para que los Imprimidores por inadvertencia... no pongan un caracter por otro". Aquest detall fa pensar que Castell començà a escriure l'obra després de l'aparició de la Concòrdia. Fins i tot es pot llençar la hipòtesi que "Theorica..." obee a una reacció de Castell a aquest farmacopea, amb la qual es mostra molt o mig d'acord gairebé sempre que la cita, però caldria observar amb detall les diferències en les confeccions, bastant acusades a primer cop d'ull, sobretot pel que fa a ingredients i quantitats. Això, però, no pot ser més que l'objecte d'un estudi posterior molt més específic.

Encara que marginalment, té interès observar que Castell més que escriure la seva obra a Montserrat, l'escriu des de Montserrat. "Esta Santa Casa", és a dir, el monestir de Montserrat, apareix diversos cops esmentada. Així, per citar algun exemple, quan s'ocupa de Confecció d'Or contra la pesta, per acreditar l'eficàcia, anota: "... yo puedo muy bien dezir y testificar por lo que passo en esta santa Casa y en la mayor parte de Cathalunya el año 1589, porque ninguno que la tomasse peligrò..." (F. 242). Referint-se al Rupteri o Càustic Potencial d'Andrés Laguna, escriu: "A un padre desta Santa Casa se dio una (por ser ydropico) en una pierna, y en una noche la manaron del dicho agujero 12 libras de agua" (F. 244).

LES INNOVACIONS DE CASTELL

Castell, com s'ha dit, aporta una gran experiència pràctica, uns considerables coneixements teòrics, un cúmul d'importants anotacions sobre errades i discrepàncies en els textos mèdic-farmacèutics i una valuosa rectificació de formules. Però a Castell, a més, li cap el mèrit de trencar motlles, denotant una gran independència de criteris.

Castell, en introduir la distinció entre confeccions internes i externes, va més enllà, pel que fa l'estructura del contingut, de las tres "Concòrdies" dels apotecaris de Barcelona (Barcelona, 1511, 1535 i 1587) i del "Liber in examen apothecariorum..." (Barcelona, 1521) de Pere Benet Matheu. A més, Castell, redueix i amplia, respectivament, les setze divisions de la Concòrdia de 1587 i les vuit del "Liber in examen..." a dotze (nou i tres), per incloure al cap i la fi els mateixos gèneres de confeccions.

A nivell de divisió, i també de distinció, Castell fa primer una descripció "in genere", oferint les característiques generals del grup. Després, ja a nivell de confecció, s'ocupa de cadascuna d'elles "in especie" i de forma per totes idèntica: primer el nom de la composició, en llatí i cursiva, tot seguit, també en llatí i cursiva, els ingredients amb les quantitats, després la "Theorica" i finalment la "Pratica", textos, aquests dos, sempre en castellà.

Sota el títol de "Theorica", defineix la confecció, dóna raó del seu nom i del seu autor, descobreix discrepàncies en els textos consultats, indica per què serveix cada ingredient, especialment el basis, del qual explica la seva facultat i si els demés components l'augmenten, modifiquen o corregeixen. A "Pratica", descriu el procés operatiu, sempre de manera molt pràctica, donant consells i advertint de dificultats.

Hi ha tres peculiaritats d'aquesta obra que cal remarcar especialment. La primera és l'idioma. Castell, a contracorrent, ofereix l'obra en castellà, no en llatí, la llengua pròpia de l'art de l'apotecaria catalana i hispànica en general. Certament que no va ser el primer en escriure en romanç un text d'interès farmacèutic. En aquest sentit és obligat fer esment d'un altre frare, Bernardino de Laredo, i de la seva obra, "Modus faciendi: cum ordine medicandi. A medicos y boticarios muy comun y necessario..." (primera edició, Sevilla, 1527) (18), i també d'altres obres, com "Antidotario muy singular de todas las medicinas y la manera que se han de hacer según arte" (Alcalà, 1542) de Lobera de Avila, "Exposiciones sobre las preparaciones de Mesué" (Alcalà, 1569) d'Antonio de Aguilera i "Dechado y reformación de todas las medicinas compuestas usuales" (Valladolid, 1578) d'Alonso Jubera, obres però, per autor o per contingut, potser no tan marcadament farmacèutiques com la de Castell.

Tal com deixa entreveure el text adreçat al lector, Castell era conscient que trencar amb el llatí no seria massa ben vist, "que diran que esto es abatir el arte". La raó per la qual, tot i així, opta pel castellà és el seu convenciment que l'apotecari no sap prou llatí i que el que importa al cap i la fi és que aquest confeccioni bé en pro del malalt. Contradictòriament, però, s'observa que el nom de la composició i de tots els simples que intervenen a la fórmula ve donat en llatí. La raó és eminentment pràctica i molt realista: evitar malentesos alhora d'identificar els simples davant la gran diversitat de noms vulgars que té cadascun d'ells, fins i tot en una mateixa regió.

Una altra peculiaritat de l'obra, és també l'agosament de Castell de canviar l'ordre dels simples de la recepta. La raó és també d'ordre pràctic: fer més fàcil advertir errors a l'hora de preparar les confeccions. En alguns casos anota primer el basis (d'on la composició acostuma a prendre el nom), en altres comença pel de major quantitat per acabar amb el de menor, o a l'inrevés, de menor a major, sempre gradualment.

També és una peculiaritat molt interessant de l'obra la introducció dels termes utriusque, per indicar dos medicaments junts amb el mateix pes, tot rebutjant Ana per estimar que és un terme grec estrany als llatins no apotecaris, i singulorum per indicar que molts.

Castell, doncs, en la seva obra, a més d'abocar els seus elevats coneixements teòrics i pràctics, ofereix innovacions, qüestiona i aporta crítica, això sí, sense

apartar-se mínimament de la doctrina mèdica i farmacèutica imperant. Caldrà en un futur estudià la repercussió d'aquesta obra en les dels autors posteriors, potser bastant poca a causa precisament del que ja es temia Castell: "diran que esto es abatir el arte".

El destinatari de l'obra no és, però, exclusivament l'apotecari, "tambièn para médicos y chururgianos y para cualquier otro género de personas curiosas, com se puede ver por la obra, mas digo que seria necessario que cada casa tuviese uno" (fragment de "Argumento").

RARESA I LOCALITZACIO D'EXEMPLARS

Independentment que l'obra hagi estat poc estudiada, atenant a la gran riquesa d'informació farmacèutica, tant teòrica com pràctica, que proporciona, es pot pensar que ha estat bastant emprada pels historiadors de la Farmàcia i de la medicina en general com a font de dades, però no és així. Es pot dir que és excepcional trobar un estudi històric on figuri l'obra de Castell entre les referències bibliogràfiques. La raó, més que el desconeixement de la seva existència, ha de ser la raresa dels seus exemplars.

La bibliografia descrita anteriorment, a la qual ha pogut recórrer normalment l'historiador actual, només dóna a conèixer, deixant de banda antigues referències de mans particulars (Ignasi Llopis i Macario Blas), un exemplar al British Museum (Londres) i la possibilitat d'un altra a la Biblioteca Universitària de Barcelona, perdut segons Isamat Vila (no va poder passar de la fitxa) i incomplet segons Madurell Marimón. Per això, tot seguit, s'ofereix el resultat d'una intensa tasca de localització d'exemplars.

Abans, però, convé fer esment d'una biblioteca on dissortadament no es troba l'obra de Castell, la del Monestir de Montserrat (19). Segurament, l'exemplar o exemplars, que sens dubte hi hauria, cremaren l'any 1811 (20).

En total, són sis els llocs a l'abast de l'historiador on es pot consultar "Theorica y practica de boticarios":

- British Museum (Londres). Citat per: Palau i Dulcet, 1950 (11); Ortún Rubio, 1975 (21); López Piñero, 1981 (22). Estudiat per Isamat Vila, 1958 (13). Microfilm a la Unitat d'Història de la Farmàcia i Legislació. Farmacèutica, Facultat de Farmàcia de Barcelona.

- Academia Nacional de Medicina (Madrid). Figurà l'any 1934 com a fons propi d'aquesta institució a l'exposició de llibres i manuscrits commemorativa del Segon centenari de la fundació de l'Academia Médica Matritense, origen de la

Academia Nacional de Medicina (23). No s'ha pogut comprovar la seva existència.

- Biblioteca de la Facultad de Medicina de la Universidad Complutense (Madrid). Consta en el seu catàleg d'obres impreses durant el segle XVI, 1985 (24). Procedent del Real Colegio de San Carlos.

. Incomplet. Falta del full 345 al final.

- Biblioteca Universitària (Barcelona). Citat per: Isamat Vila, sense trobar-lo, 1958 (13); Madurell Marimón, 1958 (14); Cusi Fortunet, 1958 (25), Ortún Rubió, 1975 (21). Falta la portada i els folis posteriors.

- Biblioteca de Catalunya (Barcelona). Localitzat per Ortún Rubió, 1975 (21).

- Biblioteca-Museu Balaguer (Vilanova i la Geltrú). Localitzat casualment durant la preparació de la present comunicació. Exemplar incomplet i en bastant mal estat. En lloc del primer full en blanc original, n'hi ha tres. Després falta des de la portada fins mig text de "Al benigno lector", és dir, 10 fulls. Falta també des del full 344 fins el final (17 fulls), és a dir, part de "Simplicium medicamentorum nomina et declaratio..." (F. 342g-347g), la "Taula de las composiciones" i la "Taula de algunes anotaciones de la margen". Al final, en lloc del darrer full en blanc original, ni ha tres. Enquadernat en pergami. En el llom es llegeix: "Castell / PHARMACOPEA MEDICAMEN".

CONCLUSIONS

- Tots els tractats generals d'Història de la Farmàcia editats a l'Estat espanyol donen importància a l'obra de Castell, però no perfilen la naturalesa d'aquesta importància. Això és perquè l'obra no ha estat prou estudiada. Els escassos estudis específics són excessivament superficials i no van més enllà de donar a conèixer l'obra.

- L'obra de Castell és de gran interès per l'aportació de nous recursos pràctics operatoris, i és d'extraordinària importància per dos motius fonamentals: per palesar nombroses errades, contradiccions i corrupcions en els textos mèdics i farmacèutics, tant clàssics com de l'època, i pel caràcter innovador, oferint l'obra en castellà, en lloc de fer-ho en llatí, i trencant amb formes preestablertes de l'art de l'apotecaria.

- Es desconeix gairebé tot de la vida de Castell, fins i tot la naturalesa: per tant, s'imposa un estudi en aquest sentit.

- S'observa en la bibliografia històrica certa tendència a eludir la catalanitat de Castell i la seva obra.

- L'obra ofereix fonamentats indicis de catalanitat. L'autor, per una banda, s'identifica amb Catalunya, i, per altra, escriu des de Montserrat per Catalunya.
- Els exemplars de "Theorica y practica de boticarios" són molt rars, circumstància que explica el poc ús que els historiadors han fet de l'obra.
- Es logra donar notícia de la localització de sis exemplars.
- Es proposa un estudi comparatiu amb la "Concòrdia" de 1587 per confirmar o rebutjar la hipòtesi que l'obra de Castell fou fruit d'una reacció de l'autor a aquesta farmacopea. També un estudi per determinar la repercussió de l'obra en les d'autor posteriors.

BIBLIOGRAFIA

- (1) Hernández de Gregorio, M.: "Anales Histórico-políticos de la Medicina, Cirugía y Farmacia". Madrid, 1833. Pàgs. 33 i 52.
- (2) Hernández Morejón, A.: "Historia Bibliográfica de Medicina Española". T. III. Madrid, 1843. Pàg. 382. Nicolás Antonio es l'autor de "Biblioteca Hispana sive Hispanorum..." (Roma, 1672). Pel que fa a Amat, es refereix molt possiblement a Joan Carles Amat (1572-1642), l'autor de "Fructus Medicinæ ex variis Galeni locis decerpi...", obra de varies edicions durant el segle XVII. Era natural de Monistrol de Montserrat i fou metge del monestir. Veure, de Calbet i Camarasa, J.M., i Corbella i Corbella, J., "Diccionari Biogràfic de Metges catalans", Primer volum (Barcelona, 1981), pàg. 42.
- (3) Chiarlone, Quintín y Mallaina, Carlos: "Ensayo sobre la Historia de la Farmacia". Madrid, 1847. Pàgs. 233/237. Certament, fray Esteban Villa, que era també benedictí, en el seu "Examen de boticarios" cita l'obra de Castell, al menys a l'edició impresa junt "Officina Medicamentorum" i "Theoria Pharmaceutica" de Vélez de Arciniega (Çaragoça, 1698).
- (4) Chiarlone, Quintín y Mallaina, Carlos: "Historia de la Farmacia". 2a. ed. Madrid, 1865. Pàg. 286/289.
- (5) Chiarlone, Quintín y Mallaina, Carlos: "Historia crítico-literaria de la Farmacia". Madrid, 1875. Pàg. 260.
- (6) Un bibliòfilo: "Farmacia retrospectiva. Obras antiguas españolas". El Monitor de la Farmacia y de la Terapéutica, XXXIII (1039) 14/16 (1927).
- (7) Folch y Andreu, R.: "Elementos de Historia de la farmacia". Madrid, 1927. Pàg. 227.

- (8) Folch Jou, Guillermo. "Historia de la Farmacia". 1a. ed. Madrid, 1951, pàg. 204; 2a. ed. Madrid, 1957, pàg. 207; 3a ed. Madrid, 1972, pàg. 214.
- (9) Roldán y Guerrero, Rafael: "Diccionario biográfico y bibliográfico de autores farmacéuticos españoles". T. I. Madrid, 1958. Pàg. 626 (No. 508).
- (10) "Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo- Americana". Espasa-Calpe, S.A. T. XII. Madrid 1911. Reimpresió de 1981, pàg. 248.
- (11) Palau y Duleet, Antonio: "Manual del Libro Hispanoamericano". T. III. Antonio Palau. Barcelona- Madrid, 1950. Pàg. 269 (No. 47732 i 47733).
- (12) Torres Amat, F.: "Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes...". Barcelona, 1836. Pàg. 169.
- (13) Isamat Vila, J.: "La obra de «Fray Antonio Castell»". Pharmacia Mediterranea. Vol. II. Pavia, 1958. Pàg. 522/533.
- (14) Madurell Marimón, José M^a: "La edición de «Teórica y práctica de Boticarios» de fray Antonio Castell". Revista de la Real Academia de Farmacia de Barcelona, (2) 117/119 (1958).
- (15) Albareda, Anselm Ma.: "Bibliografía dels monjos de Montserrat (segle XV)". Monestir de Montserrat, XXIX (177) 273 i 275 (1928).
- (16) Gómez Caamaño, J. Luís: "Páginas de Historia de la Farmacia". Sociedad Nestlé A.E.P.A. Esplugues, 1982. Pàg. 272.
- (17) Folch Jou, G. a (de Folch Jou, G.; Suñé Arbussà, J. Ma.; Valverde López, J. L. ; i col.laboradors) "Història General de la Farmacia; el medicamento a través del tiempo". Ediciones Sol, S.A. Madrid, 1986. T. I, pàg. 312 i T. II, pàg. 504.
- (18) Folch Andreu, R.: "El primer libro propiamente de farmacia escrito en castellano". Anales de la Universidad de Madrid. T. II. Fasc. 2 i 3 ("Ciencias"). Madrid, 1933.
- (19) Cal agrair a dom Xavier Poch Farrè, monjo bibliotecari del Monestir de Montserrat, la comprovació de la inexistència del llibre a la biblioteca de Montserrat.
- (20) Albareda, Anselm M.: "Història de Montserrat". 5a. ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1972. Pàg. 235, entre d'altres.
- (21) Ortún Rubio, M. LL.: "Contribución a una bibliografía histórico-farmacéutica española". T. D. inèdita. Facultat de Farmàcia. Universitat de Barcelona, 1975. No. 424.

(22) López Piñero, J. M^a, i Bujosa Homar, F.: "Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI". Cátedra de Historia de la Medicina. Universidad de Valencia. Vol. I. Valencia, 1981. Pàg. 101 (No. 264).

(23) "Catálogo de las obras y documentos raros y curiosos de su librería que figuran en la exposición abierta para conmemorar el II Centenario de su fundación 1734-1934". Academia Nacional de Medicina. Madrid, 1944. Pàg. 59 (No. 92).

(24) Castrillo Márquez, Rafaela: "Catálogo de obras impresas en el siglo XVI existentes en la Biblioteca de la Facultad de Medicina de la Universidad Complutense". Editorial de la Universidad Complutense. Madrid, 1985. Pàg. 73.

(25) Cusi Fortunet, Joaquín: "El ejercicio de la profesión farmacéutica en las órdenes religiosas residentes en Catalunya en los pasados siglos". Discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Farmàcia. Real Academia de Farmacia de Barcelona, 1958. Pàg. 48.